

Богдан Алена Іосіфаўна

кандыдат філалагічных навук,
старшы навуковы супрацоўнік
сектара гісторыі беларускай літаратуры
Цэнтра даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі
навук Беларусі
г. Мінск, Беларусь

Alena Bohdan

PhD in Philology, Senior Researcher
Department of the History
of Belarusian Literature
Center for Research of Culture,
Language and Literature of the National
Academy of Sciences of Belarus
Minsk, Belarus
lenabogdan007@gmail.com

“WOJNA MOSKIEWSKA WZNIECONA I PROWADZONA Z OKAZJI
FAŁSZYWYCH DYMITRÓW OD 1603 DO 1612 R.” ІОСИФА БУДЗИЛЫ:
ГІСТОРЫЯ ўЗНІКНЕННЯ І МАСТАЦКІЯ АСАБЛІВАСЦІ ПОМНІКА

“WOJNA MOSKIEWSKA WZNIECONA I PROWADZONA Z OKAZJI
FAŁSZYWYCH DYMITRÓW OD 1603 DO 1612 R.” BY JOSEF BUDYLO:
HISTORY OF CREATION AND ARTISTIC FEATURES
OF THE MONUMENT

Артыкул прысвечаны аналізу гісторыі ўзнікнення і існавання вядомага, але маладаследаванага ў сучасным беларускім літаратуразнаўстве твора XVII ст. – “Wojna moskiewska...” І. Будзілы. Даказваецца, што гэты помнік эпохі Барока з’яўляецца выдатным мастацкім творам і рарытэтнай гістарычнай крыніцай аб грамадска-палітычным жыцці ў Рэчы Паспалітай і Расіі на працягу 1607–1613 гадоў.

К л ю ч а в ы я с л о в ы : *мемуары; рукапіс; летапіс; барочная эстэтыка; гістарызм; дакумент; белетрыстыка.*

The article is devoted to the study of the history of the creation and existence of the well-known work of the 17th century – “Wojna moskiewska...” by I. Budylo which is not fully examined in modern Belarusian literary criticism. The article proves that this monument of the Baroque period is an excellent work of art and a rare historical source about social and political life in Rzeczpospolita and Russia in during 1607–1613.

Key words: memoirs; manuscript; annals; aesthetics of the Baroque; historicism; document; fiction.

Цікавым і разам з тым маладаследаваным помнікам беларускай мемуарнай прозы эпохі Барока з’яўляецца “Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrów od 1603 do 1612 r.” Іосіфа Будзілы – чалавека, які, будучы прафесійным ваенным, аказаўся ў цэнтры падзей рускай Смуты і які па чарзе служыў кіраўнікам абодвух варагуючых бакоў.

І. Будзіла (дата нараджэння невядома) паходзіў з заможнай шляхецкай сям’і Мазырскага павета. Вайсковую кар’еру ён пачаў як харунжы, затым атрымаў чын каралеўскага палкоўніка. З 2 верасня 1607 г. па снежань 1610 г. Іосіф служыў Лжэдзімітрыю II, прычым адыгрываў значную ролю ў лагерах царыка. Пасля яго гібелі гусар змагаўся ў войску Яна Пятра Сапегі (удзельнічаў ва ўзяцці Перамышля, Ліхвы, Масквы і г.д.), а калі ўсвяцкі стараста

памёр (кастрычнік 1611 г.), шляхціц наняўся да караля Жыгімонта III і разам з Мікалаем Струсем узначаліў яго гарнізон (студзень 1612 г.), размешчаны ў Маскве. Падчас асады рускай сталіцы палкоўнік вёў перамовы з кіраўнікамі другога апалчэння, якія закончыліся капітуляцыяй каралеўскага войска (6 лістапада 1612 г.). Пасля здачы Масквы І. Будзіла пэўны час жыў у сталіцы пад аховай Д. Пажарскага, затым – у зняволенні ў Ніжнім Ноўгарадзе, адкуль быў вызвалены згодна з умовамі Дэўлінскага перамір’я (1618) і ў 1619 г. вярнуўся на Радзіму.

Іосіф Будзіла быў жанаты з заможнай шляхцянкай Ядвігай Халецкай. Звестак аб дзецях з гэтага шлюбу няма.

Памёр І. Будзіла пасля 1619 г.

Падчас знаходжання ў Расіі харунжы вёў нататнік, дзе фіксаваў прыватныя ўражанні ад пабачанага і перажытага. Вярнуўшыся ў Рэч Паспалітую, шляхціц літаратурна апрацаваў свой дзённік: пашырыў яго храналагічныя рамкі і дапоўніў уласны тэкст запіскамі яшчэ аднаго аўтара, магчыма, свайго ад’ютанта. Такім чынам узніклі мемуарныя ўспаміны І. Будзілы аб падзеях 1603–1613 гг., вядомыя ў сусветнай літаратуры пад дзвюма назвамі: “Wojna moskiewska...” і “Historya Dmitra fałszywego”. Праўда, у першым тытуле помніка ўказаны іншы перыяд: 1603–1612 гг.

Сёння арыгінал рукапісу І. Будзілы захоўваецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбурзе пад шыфрам: Pol. F. IV 33.

Упершыню мемуары І. Будзілы надрукаў М. Каяловіч у 1872 г. у Санкт-Пецярбурзе пад назвай: “Дневникъ событій, относящихся къ Смутному времени (1603–1613 гг.), извѣстный подъ именемъ Исторіи ложнаго Димитрія (Historya Dmitra fałszywego)” [1]. Сваю публікацыю гісторык ажыццявіў на аснове манускрыпта № 33 (пачынаўся з л. 20) са зборніка рукапісаў Імператарскай Публічнай бібліятэкі пад шыфрам F IV і тытулам: “Historya Dmitra fałszywego”. Менавіта адсюль і з’явілася другая назва твора, прычым, як і першая, даволі ўмоўная ў дачыненні да яго.

М. Каяловіч апублікаў дзённік І. Будзілы на рускай мове з адначасовым аднаўленнем польскамоўнага арыгінала ў падрадкаўніку перакладу. Асобныя фрагменты рускага варыянта твора, што могуць быць незразумелымі чытачу, даследчык аздобіў словамі-тлумачэннямі, якія падаў у квадратных дужках. Таксама ў іх гісторык аднавіў пропускі тэксту і нечытэльныя словы, у некаторых выпадках адзначыўшы іх пыталнікам. У польскамоўным жа варыянце аналагічная інфармацыя адноўлена ў круглых дужках. Сваю публікацыю мемуараў гусара М. Каяловіч аздобіў наступнымі дадаткамі: 1) заўвагі; 2) храналагічны паказальнік; 3) спіс дакументаў, адноўленых у выданні; 4) паказальнікі асабістых і геаграфічных імён.

Нароўні з пералічанымі станоўчымі момантамі, выданне М. Каяловіча мае асобныя хібы. Так, навуковец не ўказаў прозвішчы аўтара дзённіка і перакладчыка твора на рускую мову, памылкова расчытаў асобныя выразы з нататніка і г.д. Аднак самым важным недахопам публікацыі М. Каяловіча з’яўляецца выданне ўспамінаў І. Будзілы не цалкам, а ўрыўкамі, прычым без

адпаведных заўваг. Выключэнне тут складаюць толькі дакументы, адноўленыя ў “Wojna moskiewska...”. Так, калі М. Каяловіч не друкуе іх у сваім варыянце дзённіка І. Будзілы, то робіць зноскі з указаннем месца знаходжання дакументаў у манускрыпце і крыніц іх апублікавання. Той факт, што ў выданні М. Каяловіча адсутнічаюць тыя ўрыўкі з мемуараў І. Будзілы, дзе аўтар надзвычай негатыўна расказвае пра тагачасных рускіх цароў і ўвогуле не крытыкуе абодвух самазваных Дзімітрыяў, дае магчымасць зрабіць выснову, што гісторык здзейсніў гэта па патрабаваннях цензараў.

Поўная версія запісак І. Будзілы была надрукавана ў 1995 г. ва Уроцлаве Я. Былінскім і І. Длугашам пад арыгінальнай назвай [2]. Выданне зроблена на аснове копіі XVIII ст. з бібліятэкі Чартарыйскіх (г. Кракаў): Teki Naruszewicza, sygn. 107 № 214, s. 665–790. Разам з тым для ўдакладнення спрэчных і нечытальных мясцін манускрыпта даследчыкі скарысталі прыватную карэспандэнцыю шляхціца з іншых папак бібліятэкі: Teki Naruszewicza, № 180, s. 525–530; № 192, s. 557–582; № 218, s. 829–830; № 245, s. 891–899; № 283, s. 1015–1017 [2, с. 31].

У манаграфіі Я. Былінскага і І. Длугаша тэкст успамінаў І. Будзілы заканчваецца лістом, падпісаным мазырскім харунжым ад імя палонных гусар (дата не ўказана) і перададзеным А. Радвану ў Ніжнім Ноўгарадзе 14 студзеня 1613 года. У выданні М. Каяловіча гэты дакумент адсутнічае, а мемуары І. Будзілы заканчваюцца іншым пісьмом, датаваным 14-м студзеня 1613 г.: лістом шляхціца “...зь тюрмы...” [1, стб. 356] да свайго караля з просьбай “...приписать случившееся съ нами обычному перевороту судьбы, смотрѣть на насъ милостивыми, благодарными королевскими глазами, немедленно освободить насъ, не дать намъ изгибнуть...въ этомъ горѣ и заключеніи...” [1, стб. 363].

“Wojna moskiewska...” І. Будзілы ўмоўна можна падзяліць на дзве часткі. Першая з іх выконвае ролю своеасаблівага ўступу-тлумачэння і падрыхтоўвае чытача да ўспрымання далейшай інфармацыі. Тут аўтар коратка расказвае пра падзеі 1603–1607 гг., прычым галоўную ўвагу канцэнтруе на “цудоўных” выратаваннях ад смерці спачатку царэвіча Дзімітрыя ў Углічы (1591), потым – цара Дзімітрыя ў Маскве (1606), і дэталёва аднаўляе ход допыту грамадзян Рэчы Паспалітай пасля забойства першага самазванца.

Другая частка – непасрэдна дзённік І. Будзілы аб пабачаным і перажытым гусарам у Масковіі. Яна пачынаецца з падзей 2 верасня 1607 г. – дня, калі мазырскі харунжы з’явіўся ў лагеры Лжэдзімітрыя II, – і заканчваецца падзеямі 14 студзеня 1613 г. – днём, калі І. Будзіла перадаў А. Радвану ліст таварыства. Асноўны змест раздзела складаюць падрабязныя апаведы шляхціца пра з’яўленне ў 1607 г. у Старадубе Северскім Лжэдзімітрыя II (Андрэя Нагога), арганізацыю Тушынскага лагера, уцёкі растрыгі ў Калугу, асаду Масквы, фарміраванне апалчэнняў, капітуляцыю сталічнага гарнізона (1612) і інш.

Працуючы над гэтай часткай дзённіка, І. Будзіла выкарыстаў асобныя фрагменты з першай і, як гаварылася вышэй, уключыў у яе нататкі яшчэ аднаго аўтара. Апошняя ў значнай ступені абумоўлена тым, што харунжы лічыў сябе летапісцам падзей Смуты ў Расіі і таму не бачыў розніцы паміж сваімі і чужымі як перажываннямі, так і ўспамінамі пра гэтыя аднолькавыя падзеі рэчаіснасці. Па аналагічнай прычыне І. Будзіла ўключыў у абодва раздзела свайго нататніка вялікую колькасць розных дакументаў. Сярод іх – граматы і пасланні абодвух растрыв да наёмнікаў і народа; інструкцыі; лісты канфедэратаў да караля і яго – да таварыства; перапіска Д. Пажарскага з І. Будзілам і інш. Усе яны надаюць мемуарам гусара надзвычайную дакладнасць і аб’ектыўнасць, асабліва ў тых выпадках, калі аўтар прыводзіць іх у якасці пацверджання ўласных высноў, зробленых у тэксце. Разам з тым уключэнне пісьменнікам арыгінальных дакументаў у дзённік робяць яго каштоўнай крыніцай па гісторыі Расіі і Рэчы Паспалітай пачатку XVII ст., і, канешне, – абодвух *...falszywych Dymitrów...*, што на працягу 1603–1610 гг. выдавалі сябе за малодшага сына Івана IV. Але, нягледзячы на аўтарскае ўказанне ў тытуле помніка на самазванства абодвух царыкаў, непасрэдна ў тэксце ніводзін з іх прама не называны фальшывым. Так, Лжэдзімітрыя I мемуарыст называе *Dymitr carowicz*, *Dymitr* і зрэдку – *car*; Лжэдзімітрыя II – *car*, часам – *Dymitr* і толькі аднойчы, у канцы нататніка, – *...Dymitrem drugim...* [2, с. 149].

Галоўная прычына, па якой Іосіф не называе ў творы абодвух Дзімітрыяў растрывамі, звязана з барокавай эстэтыкай і яе асаблівасцямі ўспрыняцця акаляючай рэчаіснасці. Згодна з ёй, чым незвычайней выглядае гісторыя, тым больш верагоднай яна здаецца і слухачам, і чытачам. Так, шляхціц разумее, што людзі, якія выдавалі сябе за царскага сына Дзімітрыя, на самой справе былі авантурыстамі. Аднак, не маючы адназначных і пераканаўчых доказаў іх ашуканства, ён дапускае думку аб “цудоўным” выратаванні Дзімітрыяў, прычым – двойчы. Менавіта таму абедзве гэтыя гісторыі гусар падае ў дзённіку не ад свайго імя і не як іх сведка, а ў выглядзе сповядзі галоўнага героя спачатку князю Адаму Вішнявецкаму, потым – *podstępniemu władcy państwa naszego Borysowi Hodunowi...* [2, с. 39].

Другая прычына, з-за якой Іосіф у “*Wojna moskiewska...*” называе свайго героя *car* ці *Dimitr*, абумоўлена імкненнем мемуарыста пазбегнуць абвінавачванняў у падтрымцы самазванца і паказаць, што на працягу 1607–1610 гг. гусар служыў не нейкаму авантурысту, а каранаванаму рускаму цару. Але пазней, перажыўшы ў тым ліку жахі палону ў Ніжнім Ноўгарадзе, І. Будзіла па-іншаму ацэньвае гэтых персанажаў: ён не толькі называе герояў фальшывымі, але і сцвярджае, што з-за іх *...wzniesiona i prowadzona...* Маскоўская вайна, аб чым яскрава сведчыць тытул яго дзённіка.

Як адзначана вышэй, тэрмін *дзённік* у адносінах да “*Wojna moskiewska...*” І. Будзілы з’яўляецца даволі ўмоўным і па сутнасці тычыцца толькі другога раздзела твора. Так, першая частка помніка прадстаўляе з сябе кароткія і схематычныя нататкі гусара пра падзеі 1603–1606 гг., ход якіх ён аднаўляе

суцэльным тэкстам, без вылучэння канкрэтных дзён і месяцаў, а асноўную ўвагу канцантруе на факце іх здзяйснення. Менавіта таму галоўнае месца ў раздзеле “*In Anno 1604*” [2, с. 38] займае ліст царэвіча Дзімітрыя да цара Барыса. Прычым М. Каяловіч, у адрозненні ад Я. Былінскага і І. Длугаша, не змяшчае яго ў выданні, а толькі робіць зноску з указаннем месца знаходжання пісьма (лл. 20–22 рукапісу) і наяўнасці яго рускамоўнага варыянта ў манаграфіі М. Кастамарава “Смутное Время Московского государства” (т. 1, с. 127–131). Са свайго боку М. Кастамараў, хоць і аднаўляе названы дакумент, не лічыць яго арыгінальным: “...письмо...или подложное, или вероятно испорченное неверным переводом и вставками...” [3, с. 100].

Ітак, гэты ліст, размешчаны І. Будзілам амаль у самым пачатку мемуараў, выконвае ролю своеасаблівай даведкі-тлумачэння абставін вырашвання царэвіча Дзімітрыя ў Углічы ў 1591 г. ад забойства па загаду вяльможы Барыса Гадунова. Яшчэ адна функцыя, якую выконвае пісьмо ў творы, – падрыхтоўка чытача да чарговага вырашвання царскага сына ад гібелі ў Маскве ў 1606 г. Прычым Іосіф асобна адзначае, што і ў першым, і ў другім выпадках Дзімітрый пазбег смерці дзякуючы дапамозе Бога. Такія аўтарскія тлумачэнні падзей рэчаіснасці з рэлігійнага пункта гледжання ўвогуле з’яўляюцца характэрнай асаблівасцю ўсёй “*Wojna moskiewska...*”: ...*Pan Bóg go cudownie...od śmierci wybawił...* [2, с. 37], ...*Pan Bóg ich harde myśli...rozproszył* [2, с. 75], ...*za pomocą Bożą rozgromieni...* [2, с. 75], ...*za Bożą pomocą zwycięstwo otrzymaliśmy...* [2, с. 76] і г.д.

Характар класічнага дзённіка ўспаміны І. Будзілы набываюць толькі з 2 верасня 1607 г. Менавіта з гэтага часу аўтар падае інфармацыю ў форме падарожных нататак з указаннем даты (год, месяц, дзень; праўда, не заўсёды) канкрэтнай падзеі: *Tegoż roku i miesiąca 23 ruszył się car do Bielewa, do którego przyszedł 26 Octobra. Tegoż roku i miesiąca 27 nazad do Karaczewa ruszył, pod któregośmy przyszli 29 Octobra* [2, с. 72]. Прычым шляхціц карыстаецца як свецкай, так і рэлігійнай (“прывязвае” падзею да царкоўнага свята) сістэмамі летазлічэння: ...*w roku 1607, o dziesiątym piątku po Wielkiej Nocy święta ruskiego...* [2, с. 70], *Tegoż dnia...* [2, с. 73], *W tymże roku 24 Iunii o sw. Janie...* [2, с. 75], ...*nazajutrz w dzień Bożego Narodzenia 25 Decembris...* [2, с. 111]. Аднак, нягледзячы на разнастайнасць сістэм датавання, назвы месяцаў гусар падае на лацінскай мове: “...*Ianuarii 16...*” [2, с. 73], “...*30 Martii...*” [2, с. 73].

Апісваючы ў другой частцы мемуараў ход падзей рэчаіснасці, І. Будзіла час ад часу спыняе расказ на некалькі дзён і нават месяцаў, парушаючы такім чынам храналагічны прынцып падачы інфармацыі. Амаль правілам гэта становіцца з сакавіка 1610 г.: мемуарыст перарывае нітку паслядоўнага аповеду не толькі тым, што спыняе яго на пэўны перыяд, але таксама сваімі забегамі наперад і вяртаннімі назад. Так, калі аўтар расказвае пра здарэнні 24 красавіка 1610 г., ён вяртаецца да падзей 7 красавіка 1610 г. і г.д. Храналагічны беспарадак у групойцы фактаў шляхціц дапускае найперш для таго, каб падцвердзіць канкрэтнымі прыкладамі ўласныя меркаванні

і высновы, зробленыя ў тэксце. Трэба заўважыць, што парушэнні паслядоўнасці выкладу матэрыялу ёсць таксама і ў тых выпадках, калі мемуарыст апісвае падзеі не адразу пасля іх здзяйснення, а праз нейкі час, ведаючы ўжо іх вынік.

Аналізуючы другую частку помніка, неабходна адзначыць таксама і тое, што тут аўтар змяняе не толькі форму падачы інфармацыі, але і стыль: вядзе аповед ад трэцяй асобы, як у папулярных тагачасных мемуарах “*Początek i progres wojny moskiewskiej za panowania króla Jęmomości Zygmunta III, za regimentu JMP. Stanisława Żółkiewskiego, wojewody kijowskiego, hetmana polnego koronnego*”. Улічваючы гэта, а таксама малалікасць біяграфічных звестак аб І. Будзіле, можна зрабіць выснову, што харунжы падчас працы над сваім дзённікам арыентаваўся на творчую манеру кароннага гетмана, выкарыстоўваючы яе ў якасці літаратурнага ўзору. Праўда, калі С. Жалкеўскі пазбягае у творы ўсхвалення сябе за атрыманыя перамогі падчас Маскоўскай выправы, то І. Будзіла, наадварот, пастаянна звяртае ўвагу чытача менавіта на іх. Апошняе невыпадкова: пражыўшы ў няволі да 1618 г., шляхціц цешыў сябе ўспамінамі аб 1607–1612 гг. – часе, калі ён адыгрываў даволі значную ролю ў грамадска-палітычным жыцці Расіі і Рэчы Паспалітай, і калі ад яго рашэнняў залежаў лёс народаў абедзвюх краін.

Яшчэ адна характэрная асаблівасць мастацкага стылю “*Wojna moskiewska...*” І. Будзілы – наяўнасць у творы шэрага надзвычай эмацыянальных аповедаў, напоўненых экспрэсіўнасцю і пачуццёвасцю (успаміны пра Болахайскую бітву, ганібалізм у Маскве, выратаванне харунжага ад гібелі ў Ніжнім Ноўгарадзе і г.д.). Ва ўсіх іх шляхціц выяўляе сябе ўмелым апавядальнікам, які можа не толькі зацікавіць чытача прыватнымі назіраннямі і ўражаннямі ад іх, але і скалыхнуць яго ўяўленне рознымі жахамі рэчаіснасці, адзін з якіх – ганібалізм у Маскве.

Мемуарыст надзвычай рэалістычна і натуральна расказвае аб тым, як у гарнізоне, асаджаным у Крамлі, пачаўся голад, што вельмі хутка перарос у ганібалізм. Апісваючы фізічныя пакуты гусар з-за нястачы ежы і размаўляючы пра іх дзікія ўчынкі з-за невыноснага голаду, І. Будзіла выкарыстоўвае трапныя мастацкія дэталі, з дапамогай якіх яшчэ больш узмацняе трагізм сітуацыі, у якой ён апынуўся разам са сваімі таварышамі: *...ale skoro chleb wyszedł, siłę brał głód, nie tylko nogi, ale i ręce służyć natenczas nie chciały...* [2, с. 151], *Nastąpiła zatem rzadko słychana a przynajmniej skryta u nas prawie jawna samojedz... Czym niemała część ludzi odeszła, gdy nie tylko żywum, ale i w ziemi leżącym trupom nie przepuszczano...* [2, с. 168–169].

Мастацкасць “*Wojna moskiewska...*” І. Будзілы надаюць і разнастайныя метафары, умела выкарыстаныя аўтарам ва ўспамінах. Расказваючы пра ўцёкі татар з поля бітвы, пісьменнік заўважае: *...im o skórę szło...* [2, с. 102], *Wziąć tam, gdzie nie masz, ręka ludzka nie może* [2, с. 126], *...koło szczęścia naszego opak się wywróciło...* [2, с. 165] і інш. У выніку такія па-мастацку тонкія апісанні шэрага драматычных карцін вайны нароўні з падрабязным аднаўленнем жажлівых учынкаў гусар, здзейсненых дзеля выратавання ад

смерці, ствараюць у чытача ўражанне, што ён чытае не аматарскі дзённік аб падзеях XVII ст., а выдатны літаратурны, у пэўнай ступені белетрызаваны, мастацкі твор.

Такім чынам, “Wojna moskiewska...” І. Будзілы з’яўляецца вынікам літаратурнай апрацоўкі харунжым сваіх папярэдніх штодзённых нататак, зробленых па гарачых слядах падзей 1607–1613 гг., сведкам ці ўдзельнікам якіх ён быў. У сваім дзённіку шляхціц не толькі каларытна і эмацыйна апісаў, але і растлумачыў сутнасць асобных тагачасных грамадска-палітычных падзей, падмацаваўшы зробленыя высновы шэрагам дакументаў. Менавіта таму надзвычай рэалістычная і пераканаўчая “Wojna moskiewska...” І. Будзілы не мае аналагаў у сусветнай літаратуры і істотна вылучаецца сярод іншых твораў як з боку арыгінальнасці адноўленай інфармацыі, так і дасканаласці мастацкага стылю.

ЛІТАРАТУРА

1. Дневникъ событий, относящихся къ Смутному времени (1603 – 1613 гг.), извѣстный подъ именемъ Истории ложнаго Димитрія (Historya Dmitra fałszywego) // Русская историческая бібліотека. – СПб., 1872. – Т. 1. – Стб. 81–364.
2. *Budziło, Józef.* Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrów od 1603 do 1612 r. / Oprac. Janusz Byliński i Józef Długosz. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 184 с.
3. *Костомаров, Н. И.* Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. Исторические монографии и исследования / Н. И. Костомаров. – М. : Чарли, 1994. – 800 с.

Поступила в редакцию 08.08.2022